

Α'

ΠΩΣ ΕΙΔΕ ΤΟΝ ΨΥΧΑΡΗ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟ Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ¹

1. Εισαγωγικά

Εφέτος συμπληρώνονται εκατό χρόνια από τη γέννηση του Γιώργου Θεοτοκά, σημαντικού λογίου και λογοτέχνη του τόπου μας. Ο Θεοτοκάς δεν ξεχάστηκε. Συχνά συζητείται το έργο του. Επιβάλλεται να θυμηθούμε τη συμβολή του στην πνευματική ιστορία του τόπου μας στο χώρο του γλωσσικού ζητήματος. Ο θάνατός του σε ηλικία μόλις εξήντα ενός χρόνων υπήρξε σημαντική απώλεια για την πνευματική ζωή του τόπου μας. Είχε γεννηθεί στις 14.8.1905 στην Πόλη.² Τον γνώρισα στα φοιτητικά μου χρόνια: στα μέσα της τρίτης δεκαετίας του περασμένου αιώνα. Σπούδαζε τότε νομική επιστήμη. Πτυχιούχος ήδη από το 1926, μπορούσε να διατυπώσει σωστές κρίσεις για τη στάση σύγχρονων λογίων στο θέμα της σύγχρονης γλώσσας μας δημοσιεύοντας σχετικά άρθρα στην εφημερίδα της «Φοιτητικής Συντροφιάς». Ξεχώριζε εμφανώς ανάμεσα στους κορυφαίους νέους του φοιτητικού εκείνου συλλόγου. Το 1929 δημοσιεύει το νεανικό του βιβλίο *Ελεύθερο πνεύμα*, που δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε ως μα-

1. Αφετηρία για το μελέτημα τούτο υπήρξε ομιλία ομότιτλη που έγινε στις 28 Μαρτίου 2005 στο Τμήμα Ιστορίας του Ιόνιου Πανεπιστημίου, όταν εόρταζε τα είκοσι χρόνια λειτουργίας του. Το κείμενο της ομιλίας αναπτύχθηκε αισθητά και εμπλουτίστηκε με πρόσθετες διαπιστώσεις, παρατηρήσεις και κρίσεις.

2. Ο Θεοτοκάς παιδί στην Πόλη, φοίτησε (1923) σε ελληνογαλλικό λύκειο. Ήταν φαίνεται κάτοχος της γαλλικής από τα πρώτα παιδικά του χρόνια. Ως μαθητής το 1922 (βλ. Στοχασμ., σ. 24) είχε παρουσιάσει μαθητική εργασία για το δημοτικισμό και το Σολωμό.

νιφέστο της λογοτεχνικής γενεάς του 1930.³ Το βιβλίο και οι μαχητικές του απόψεις ιδιαίτερα προσέχτηκαν. Μνημονεύονται συχνά ακόμη και σήμερα από τους μελετητές των γραμμάτων μας.⁴

Κρίνω απαραίτητη μια πολύ σύντομη αναδρομή στην πορεία του γλωσσικού ζητήματος μέσα στις τέσσερις δεκαετίες της πνευματικής δραστηριότητας του Γιώργου Θεοτοκά (1925-1966). Όταν ο νέος λόγιος εμφανίζεται στο προσκήνιο, έχει ήδη υπάρξει στον τόπο μας μια απόπειρα να λυθεί το ζήτημα τουλάχιστον στο χώρο του δημοτικού σχολείου. Σημαντικός σταθμός στην πορεία του γλωσσικού ζητήματος στάθηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920 με πρωτεργάτες τους τρεις κορυφαίους του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», ιδρυμένου το 1910, τον Αλέκο Δελμούζο, το Μανόλη Τριανταφυλλίδη και το Δημήτρη Γληνό. Μετά τις εκλογές του 1920 η αντίδραση κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης κορυφώνεται. Το 1925 ο Ψυχάρης έρχεται στην Ελλάδα. Το κοινωνικό πρόβλημα αρχίζει επιτακτικότερα να προβάλλει και να ζητά τη λύση του. Την εποχή αυτή ορισμένοι διανοούμενοι και πολιτικοί συγχέουν ή θέλουν να συγχέουν για λόγους προπαγανδιστικούς τη δημοτική γλώσσα με τις επαναστατικές ιδέες. Με την τετραετία του Βενιζέλου 1928-1932 και με υπουργούς παιδείας τους Κ. Γόντικα και Γ. Παπανδρέου επιχειρείται και πάλι κάποια ανακίνηση των γλωσσοεκπαιδευτικών μας πραγμάτων. Στα χρόνια που ακολούθησαν την τετραετία του Βενιζέλου ορισμένα επιτεύγματα του δημοτικισμού στο χώρο της παιδείας ανατρέπονται. Όμως ένα σημαντικό κέρδος από τη δραστηριότητα κάποιων δημοτικιστών της εποχής – και μάλιστα του Μανόλη Τριανταφυλλίδη – είναι η συγκρότηση της Γραμματικής της δημοτικής γλώσσας (1941). Ο πόλεμος του 1939-45 φέρνει τη γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Ορισμένες συνειδήσεις αντιμετωπίζουν με πνεύμα ανανεωτικό ένα πρόγραμμα μελλοντικής ανασυγκρότησης, που όμως δεν πραγματοποιείται με τη θλιβερή εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα μετά την Κατοχή. Επακολούθησε η θλιβερή «Δί-

3. Δημοσιεύεται το 1929 με το ψευδώνυμο «Ορέστης Διγενής».

4. Πολύ σωστά χαρακτηρίζει και ο Κ.Θ. Δημαράς, προλογίζοντας τη β' έκδ. του *Ελεύθερου Πνεύματος* του Θεοτοκά, την αγωνιστική του διάθεση, τα κοινωνικά του ενδιαφέροντα και την ευρύτερη θεώρηση της λογοτεχνικής μας ζωής που πραγματοποιεί.

κη των τόνων», όταν ο καθηγητής Ιωάννης Κακριδής δημοσιεύει μελέτημά του χωρίς τόνους. Παραπέμπεται τότε στο πειθαρχικό συμβούλιο του πανεπιστημίου και τιμωρείται με προσωρινή παύση. Όμως το 1946 εμφανίζεται το «Αθήναιον», μορφωτικός σύλλογος ιδρυμένος από τον Ευάγγελο Παπανούτσο. Κατά την εικοσαετία 1945-1963, παρά την ερευνητική δραστηριότητα της φιλολογικής γενιάς του 1930 στο χώρο των νεοελληνικών γραμμάτων, ο αγωνιστικός πυρετός του δημοτικισμού έχει υποχωρήσει, ενώ η γλωσσική αντίδραση είναι με ασφάλεια εγκατεστημένη στα επίσημα φρούριά της, το κράτος και το πανεπιστήμιο της Αθήνας. Μόνο στη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης ο δημοτικισμός εκδηλώνεται απερίφραστα και ως θεωρητικό κήρυγμα και στην παιδευτική πράξη μετά την εκεί δημιουργημένη από το 1926 παράδοση με την παρουσία κορυφαίων δημοτικιστών· παράδοση που ενισχύεται μάλιστα μετά το 1950. Κρατική επιτροπή για τα εκπαιδευτικά, συγκροτημένη το 1957, δεν καταλήγει σε ουσιώδη ανανεωτικά συμπεράσματα. Η τακτική των δημοτικιστών διανοουμένων είναι τις περισσότερες φορές χλιαρή, αναμικτή και αναποτελεσματική. Θα έρθει ως όαση – προσωρινή δυστυχώς – η εκπαιδευτική πολιτική του Γεώργιου Παπανδρέου, που επιτυγχάνει στις εκλογές του 1963 και 1964. Όμως και η ανανεωτική αυτή γλωσσοεκπαιδευτική πρωτοβουλία πνίγεται στη γένεσή της από την πολιτική και καθαρευουσιάνικη αντίδραση. Παρουσιάζεται έτσι το βασιλικό πραξικόπημα του Ιουλίου του 1965 και η δικτατορία των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967.⁵

2. Τα πρώτα χρόνια 1925-1930

Ήδη από το 1925 έχει ξεκινήσει η πρώτη δεκαετία της πνευματικής δραστηριότητας του Γιώργου Θεοτοκά· δεκαετία που ενμέρει θα συμπέσει με την παρουσία της λογοτεχνικής γενεάς του 1930. Ο Θεοτοκάς, καθώς και άλλοι νέοι της «Φοιτητικής Συντροφιάς» του 1925, αναμιγνύεται στις συζητήσεις και τους αγώνες της εποχής στο γλωσ-

5. Εκτενέστερα εκτίθενται τα γεγονότα των χρόνων 1920-1974 στο μελέτημά μου: «Το γλωσσικό ζήτημα από τα προφυχαρικά χρόνια έως τις μέρες μας (1878-1990)» (*Η γλώσσα μας. Παρελθόν και παρόν*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 175-205).

σικό χώρο. Οι αγώνες αυτοί αναζωπυρώνονται με τον ερχομό του Ψυχάρη στην Αθήνα το 1925.⁶ Κινούνται οι καθαρευουσιάνικοι κύκλοι της εποχής, ενισχυόμενοι από τους συντηρητικούς καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής και τους αντιδραστικούς κύκλους τού τότε υπουργείου παιδείας. Υπενθυμίζω: βρισκόμαστε στο χρόνο της δικτατορίας Παγκάλου 1925-26. Απολύονται τότε από τις θέσεις τους ο Αλέκος Δελμούζος και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Και οι δύο οργανώνουν ομιλίες για το κοινό. Ο Τριανταφυλλίδης ειδικότερα οργανώνει ολιγομελές ελεύθερο ιδιωτικό γλωσσικό φροντιστήριο. Προσέρχονται σ' αυτό φωτισμένοι νέοι, φοιτητές και άλλοι, που επιθυμούν να βρουν κάποια διαφώτιση στο γλωσσικό θέμα.

Ο Θεοτοκάς ανήκει στους κορυφαίους της «Φοιτητικής Συντροφιάς», που τιμούν τον Ψυχάρη, όταν στα 1925 έρχεται στην Αθήνα. Ο Θεοτοκάς μάλιστα τότε μίλησε γι' αυτόν, όπως και άλλα μέλη του συμβουλίου της «Φοιτητικής Συντροφιάς». Δέχεται ότι ο Ψυχάρης επηρέασε σημαντικά τη γενεά του. Οι κορυφαίοι της «Φοιτητικής Συντροφιάς» καλούνται σε απολογία για τη δημοτικιστική τους δραστηριότητα από τη Σύγκλητο του πανεπιστημίου.⁷ Τελικά με την ανατροπή της δικτατορίας, το καλοκαίρι του 1926 το θέμα του διωγμού τους λησμονήθηκε.⁸ Ο Θεοτοκάς την 1.2.1926, φοιτητής ακόμα,

6. Στοιχεία πολύτιμα για το ταξίδι του Ψυχάρη στην Ελλάδα το 1925 μας δίνει ο Θεοτοκάς (*Πνευματ. Πορεία*, σ. 199-205). Γίνεται λόγος για την εμφάνιση του Ψυχάρη ως λαμπρού ομιλητή. Για διάλεξή του στο υπαίθριο θέατρο «Αθήναιον» στα Πατήσια, για τα ταξίδια του στην Κρήτη, τη Μυτιλήνη και τη Χίο. Του δίνεται η ευκαιρία να τον χαρακτηρίσει ως χαριτωμένα προφορικό αφηγητή, ως σοφό καθηγητή, ως ιδεολόγο αγωνιστή, άνθρωπο με φίνα ειρωνεία και χαριτωμένες παρομοιώσεις, όμως και ιδιοσυγκρασία αυταρχική, κατακτητική. Χαρακτηριστικό είναι ότι στη δεξίωση που η «Φοιτητική Συντροφιά» οργάνωσε για τον Ψυχάρη μίλησαν εκλεκτοί εκπρόσωποι της δικής του γενεάς (Ηλίας Τσιριμώκος, Λίνος Πολίτης, Γιώργος Θεοτοκάς, Κ.Θ. Δημαράς).

7. Κείμενα δημοτικιστών νέων της περιόδου 1925-1926 παρέχονται στο δημοσίευμα της αδελφής του Θεοτοκά, Λιλής Αλιβιζάτου «Η Φοιτητική Συντροφιά 1925-1926» (*Σύγχρονα Θέματα*, περ. β', χρ. 6ος, τχ. 15, Σεπτ. 1982, σ. 25-31).

8. Ορισμένα στοιχεία για τη δραστηριότητα της «Φοιτητικής Συντροφιάς» σε παλαιότερα χρόνια (δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα) παρέχουν ορισμένα

με άρθρο του στην εφημερίδα *Φοιτητική Συντροφιά*⁹ μάς δίνει την ιστορία της «Φοιτητικής Συντροφιάς» από τότε που ιδρύεται έως το 1926. Με το άρθρο αναγγέλλεται το ξεκίνημα της εφημερίδας.

Ας παρακολουθήσουμε τώρα πρόσθετα γεγονότα από την πρώτη περίοδο της δραστηριότητας του Θεοτοκά στο χώρο του γλωσσικού μας κινήματος. Γράφοντας στην εφημερίδα *Φοιτητική Συντροφιά* για το πρόσφατο τότε βιβλίο του νομικού Βάσου Βλαβιανού, γραμμένο στη δημοτική, δίκαια μνημονεύει τον πρωτοπόρο στη χρήση της δημοτικής στο νομικό χώρο δικαστή Ξενοφώντα Στελλάκη. Το 1901 είχε γράψει ο Στελλάκης σε δημοτική γλώσσα την πρώτη δικαστική απόφαση. Αναφέρει επίσης το δημοτικιστή καθηγητή της Νομικής Σχολής Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο (1881-1966). Παράλληλα κάνει τη διαπίστωση ότι το ανελεύθερο άρθρο του Συντάγματος του 1911 εμποδίζει να γραφεί η δημοτική στο δικαστικό, αλλά και σε οποιοδήποτε άλλο επίσημο χώρο.¹⁰ Παρατηρεί εξάλλου ότι η «Εταιρεία κοινωνικών και πολιτικών επιστημών» υποστηρίζει το δημοτικισμό, αλλά και αυτή στην πράξη χρησιμοποιεί την αρχαϊστική γλώσσα. Συμφωνεί με το Βλαβιανό που χρησιμοποιεί μονοτονικό σύστημα στο βιβλίο του.

Όταν την ίδια χρονιά (1926) η εφημερίδα «Δημοκρατία» ανακινεί με έρευνά της το γλωσσοεκπαιδευτικό ζήτημα και αποτείνεται σε λογοτέχνες, φιλόλογους, κριτικούς, δημοσιογράφους και χρονογράφους, διαπιστώνει ο Θεοτοκάς ότι μόνο ο Παλαμάς και ο Γρυπάρης δέχονται με τις δηλώσεις τους την πραγματική δημοτική· οι άλλοι βλέπουν το δημοτικισμό ως αναρχία. Παρατηρεί ότι οι περισσότεροι περιορίζουν το δημοτικισμό στο «να γράφεις όπως μιλάς». Τους διαφεύγει το κοινωνικό και το ανθρωπιστικό νόημα του δημοτικι-

γράμματα του αείμνηστου φίλου Γιάννη Αναγνωσταρά, δραστήριου μέλους της «Φοιτητικής Συντροφιάς» κατά τα πρώτα χρόνια της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. (Βλ. σχετικά, Ε. Κριαράς, *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 281-283 και Λ. Πολίτης, *Ν. Εστία*, Χριστούγεννα 1937, σ. 75-79· αναδημ. Λ. Πολίτης, *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, β' σειρά, σ. 221-234 και Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Κέδρος 1983, Αθήνα).

9. *Στοχασμ.*, σ. 101 κε.

10. Εφημ. *Φοιτητική Συντροφιά*, 1.2.1926, *Στοχασμ.*, σ. 105-106.

σμού. Νομίζουν ότι με την επικράτηση της δημοτικής στη λογοτεχνία δεν υπάρχει πια γλωσσικό ζήτημα. Ούτε του Γρηγόριου Ξενόπουλου, ούτε του Παύλου Νιρβάνα οι γνώμες γίνονται δεκτές από το Θεοτοκά. Ο πρώτος δεχόταν ότι καλώς και η καθαρεύουσα και η δημοτική χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση· ο Νιρβάνας νομίζει ότι η διγλωσσία θα καταλήξει «σε ένα είδος κοινής δημοτικής». Ο Κώστας Αθάνατος, γνωστός χρονογράφος της εποχής, πιστεύει στη γλώσσα που γράφει ο ίδιος «σαν να είναι γλώσσα», καθώς γράφει ο Θεοτοκάς. Ανάλογα λένε και άλλοι. Μόνο ο δημοτικισμός του Βλαχογιάννη και του κύκλου του «Νουμά» είναι, κατά το Θεοτοκά, γνήσιος δημοτικισμός, όμως κι αυτός βρίσκεται μακριά από την επιστημονική θεώρηση του θέματος και την πρακτική εφαρμογή του. Το συμπέρασμά μας είναι ότι οι δημοτικιστές του 1926 στο σύνολό τους βλέπουν πολύ επιφανειακά το δημοτικισμό, ενώ ο Θεοτοκάς είναι ήδη ώριμος· αντιμετωπίζει βαθύτερα τα θέματα.¹¹

Ο Θεοτοκάς από το 1927 βρίσκεται στο Παρίσι για μετεκπαίδευση. Με άρθρο του στην εφημερίδα «Αγώνας του Παρισιού» (1928) έρχεται σε προσωπική διαφωνία με τον Ψυχάρη, καθώς αντιμετωπίζει με αυστηρότητα ο Θεοτοκάς το θέμα αν υπάρχει σήμερα πεζός λόγος στην Ελλάδα. Η άποψή του είναι αρνητική και ο Ψυχάρης διαμαρτύρεται. Ο Θεοτοκάς βέβαια αργότερα θα αναγνωρίσει τη βασική συμβολή του Ψυχάρη για δημιουργία πεζού λόγου στην Ελλάδα. Το 1928¹² ο Θεοτοκάς είναι καταρχήν αρνητικός στο θέμα, εμφορούμενος ήδη από το αρνητικό πνεύμα του *Ελεύθερου πνεύματος*, που θα εκδοθεί σύντομα.¹³ Αργότερα ο Θεοτοκάς αναφερόμενος στον Ψυχάρη σε κείμενό του και στα χρόνια της μετεκπαίδευσής του στη γαλλική πρωτεύουσα μας πληροφορεί: «Τον ξαναείδα στο Παρίσι στα 1927 [...] Παρακολούθησάμε καμιά φορά και τα τελευταία του μαθήματα, που τα έδινε στο σπίτι του [...] Διατηρούσε ακέραιες

11. Βέβαια ας έχουμε υπόψη μας ότι μια άλλη εφημερίδα της εποχής, το *Σκριπ*, αντιδραστική και στον πολιτικό τομέα, συγκεντρώνει γνώμες καθαρευουσιάνων, που δεν τις θεωρεί ο Θεοτοκάς άξιες να συζητηθούν.

12. Για τις συζητήσεις του νέου τότε Θεοτοκά και του Ψυχάρη στα 1928 βλ. και το άρθρο «Ένα γράμμα του Ψυχάρη στα 1928» (*Ανιχν.*, σ. 177 κε. και *Αντί*, 42, 3.4.1976, σ. 38-40).

13. Το *Ελεύθ. Πνεύμα* μεταφράστηκε το 1983 στις Ηνωμένες Πολιτείες.

τις πνευματικές του ικανότητες και τη δύναμη του πάθους του [...] Όσο μεγαλώνουμε στην ηλικία, νιώσαμε περισσότερο την απόσταση που μας χώριζε απ' αυτόν [...] Η συνεννόησή μας γινότανε όλο και πιο δύσκολη, γιατί αυτός ήταν αυταρχικός σαν δικτάτορας κι εμείς αρχίζαμε να εκφράζουμε τις δικές μας καινούργιες αδιαλλαξίες [...] Όμως το παράδειγμά του υπήρξε, για τη νιότη μας, μια σκληρή διδασκαλία πνευματικής ευθύνης, συνέπειας και χρέους, κάτι που χαράχτηκε στη συνείδησή μας για πάντα και δεν έπαψε να μας υποβάλλει κάποια προτροπή ή κάποιο απόλυτο "όχι" [...] Μας χρειάζεται λοιπόν [...] η βαριά μορφή του Ψυχάρη [...] Είναι μια ελπίδα. Αξίζει να θυμόμαστε πως το έθνος μας βγάζει κάποτε Ψυχάρηδες».¹⁴

3. Η δεκαετία 1930-1940

Ο Θεοτοκάς είναι ο κατεξοχήν εκφραστής της λογοτεχνικής γενεάς του '30. Ποια είναι γι' αυτόν η παράδοση της γενεάς αυτής; «Αισθανόμαστε, γράφει, την παράδοση αυτή σε όποιο αντιπροσωπευτικό κείμενο πιάσουμε στα χέρια: στους Φαναριώτες, στους Εφτανήσιους, στον Κοραή, το Μακρυγιάννη, τους καθαρολόγους του παλαιού καιρού, τον Ψυχάρη, τον Παλαμά και τη μαχητική φάλαγγα των πρώτων δημοτικιστών, στον Παπαδιαμάντη, το Γιαννόπουλο, το Δραγούμη, το Σικελιανό, τον Καβάφη, τον Κόντογλου, σ' όλο το κίνημα της δεκαετίας του 1930 με τις ανησυχίες του 20ού αιώνα και με την πολυμέρειά του».¹⁵ Ανάλογα υποστηρίζει και σε άλλη ευκαιρία.¹⁶

Ο Θεοτοκάς ανήκει στους αισιόδοξους. Δε βλέπει «μαύρο» το μέλλον του ελληνισμού, όπως ορισμένοι σύγχρονοί του. Γράφει σε άρθρο του¹⁷ για τα «ιδανικά της νέας γενεάς», της γενεάς του 1930: «Η διαφορά μας με τις προηγούμενες γενεές είναι ότι εμείς είμαστε πιο γόνημοι σε ανησυχίες, πιο νευρικής ιδιοσυγκρασίας, πιο ανικανοποίητα και ερευνητικά πνεύματα». Επανερχόμενος στο πρώτο βιβλίο του, το *Ελεύθερο πνεύμα* (1929), παρατηρεί γι' αυτό: «Ζήτησα ανθρώπους που να πιστεύουν στην αξία της ζωής και να εκφράζουν τις ανώτε-

14. *Πνευματ. Πορεία*, σ. 199, 205.

15. *Στοχασμ.*, σ. 948.

16. *αυτόθι*, σ. 694.

17. *αυτόθι*, σ. 161.

ρες τάσεις που λανθάνουν παντού και πάντα μες στην ανθρώπινη ψυχή». Καταλήγει: «Πιστέψετε με όλη την καρδιά σας σε μια ελληνική πνευματική αναγέννηση».¹⁸

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 κυκλοφορεί μια *Γραμματική της κοινής ομιλουμένης νεοελληνικής*, γραμμένη (κατά το εξώφυλλο) «από Αθηναίους». Ο Θεοτοκάς σε άρθρο του¹⁹ αρνείται ότι «υπάρχει μια γλώσσα της αστικής τάξης». «Οι αστοί δε μιλήσανε ποτέ την καθαρεύουσα, μα νοθεύσανε τη δημοτική... Οι δύο γλώσσες δεν ενωθήκανε ποτέ, και δεν είναι δυνατό να ενωθούνε και στηρίζονται σε δύο συστήματα κανονικά ξένα και ασυμβίβαστα». Μάλιστα ο Θεοτοκάς προβάλλει, στην ανάγκη, να ακολουθηθεί ως πρότυπο η «ιατρική μέθοδος του Μουσταφά Κεμάλ»,²⁰ η άκρως μεταρρυθμιστική.

Στα 1935 ανατρέχοντας στο παρελθόν ο Θεοτοκάς θεωρεί δικαιολογημένη τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920.²¹ Καταφέρεται βέβαια κατά της γλωσσικής μεταπολίτευσης του 1920, που ανατρέπει την ευοίωνα εγκαινιασμένη αυτή μεταρρύθμιση στο δημοτικό σχολείο της εποχής και επαναφέρει την καθαρεύουσα στο δημοτικό σχολείο. Γράφει το 1935 (σε εποχή νέας πολιτικής ανωμαλίας) και υπογραμμίζει ότι διώκονται από το αντιδραστικό κράτος πανεπιστημιακοί καθηγητές (Δελμούζος, Λορεντζάτος, Βέης, Θεοδωρίδης, Αποστολάκης) μόνο και μόνο γιατί είναι δημοτικιστές, θλιμμένα διαπιστώνει ότι «κανένας όμιλος διανοουμένων, καμιά εφημερίδα, κανένα έντυπο δεν τόλμησε να διαμαρτυρηθεί [...] Μονάχα ο Κωστής Παλαμάς σηκώνει το κεφάλι και μιλά».²²

Σε λίγα χρόνια η *Γραμματική της δημοτικής*, συγκροτημένη από ομάδα με επικεφαλής το Μανόλη Τριανταφυλλίδη, έχει κυκλοφορήσει. Πολλοί αντιμετωπίζουν το γλωσσικό θέμα με ανανεωτικό πνεύ-

18. *αυτόθι*, σ. 162, 164.

19. *Πρωΐα*, 4.6.1931· αναδ.: *Στοχασμ.*, σ. 165-169.

20. Αναφερόμενος μερικά χρόνια αργότερα (*Ν. Εστία* 17, 1935, σ. 446) στα γλωσσικά πράγματα της Πόλης μνημονεύει ελεγκτικά το «μαλλιαροφάγο», όπως τον αποκαλεί, Ν. Μακρίδη, εκδότη σατιρικού φύλλου, που πολεμούσε τους δημοτικιστές. Για το Μακρίδη βλ. και Ε. Κριαράς, *Ελισαίος Γιανίδης ο νηφάλιος*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 17-18.

21. *Στοχασμ.*, σ. 277.

22. *αυτόθι*, σ. 278.

μα. Η Γραμματική αυτή γίνεται δεκτή από ορισμένους λογοτέχνες της εποχής με ευμένεια. Υπάρχουν όμως και αντιδράσεις παλαιότερων δημοτικιστών στις λύσεις που μ' αυτήν δίνονται. Ο Θεοτοκάς εκφράζοντας τις ευνοϊκές για τη Γραμματική απόψεις, παρατηρεί ότι η *Γραμματική Τριανταφυλλίδη* αποτελεί «από κάθε άποψη έργο βαρυσήμαντο και πολύτιμο στην πνευματική και την εθνική μας ζωή». Μ' αυτήν έγινε «η έσχατη παραχώρηση που μπορούσε να κάνει ο δημοτικισμός, αξιώνοντας μέσα σ' αυτό το γλωσσικό πλαίσιο να χωρέσει ολόκληρη η ελληνική ζωή, και όσο γρηγορότερα τόσο το καλύτερο».²³

4. Η εικοσαετία της ακμής (1940-1960)

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος έχει εκραγεί. Ανυπόγραφο το 1942 (χρόνια Κατοχής και στην Ελλάδα) δημοσιεύεται κείμενο: *Ιδεολογικές κατευθύνσεις*, όπου μέσα σε ολοκληρωμένο πολιτικό πρόγραμμα («Δημοκρατικό σοσιαλιστικό κόμμα») διαβάζουμε: «Θεωρούμε ως τη βασική προϋπόθεση κάθε πνευματικής προόδου την οριστική επικράτηση της κοινής νεοελληνικής γλώσσας (δημοτικής) και του πνεύματος του δημοτικισμού σ' όλους τους βαθμούς της παιδείας από την κατώτατη στην ανώτατη. Πιστεύουμε λοιπόν ότι επιβάλλεται η εφαρμογή του προγράμματος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού».²⁴

Στο Θεοτοκά δόθηκε συχνά η ευκαιρία σε άρθρα του να μιλήσει όχι μόνο για τον Ψυχάρη αλλά και γενικότερα για το δημοτικιστικό κίνημα. Ο αυριανός σοβαρός μελετητής της ιστορίας του δημοτικιστικού κινήματος θα ασχοληθεί αναλυτικά με το Θεοτοκά, γιατί ο ξεχωριστός αυτός λογοτέχνης και λόγιος αγωνίστηκε για τη διαμόρφωση μιας υγιούς συνείδησης των σκεπτόμενων ανθρώπων του τόπου μας, ώστε να κατανοηθεί η σημασία και του Ψυχάρη και του έργου του και γενικότερα του δημοτικιστικού κινήματος. Πώς εκφράζεται για τον αναγεννητή των γραμμάτων μας ο Θεοτοκάς; Θαυμάζοντας τον Ψυχάρη και το κίνημά του, το 1943 πιστεύει ότι: «κάπου κοντά στον ψυχαρικό κανόνα θ' αποκρυσταλλωθεί η μορφή της δημοτικής».²⁵ Διαφωνεί όμως ρητά με ορισμένους ακραίους δημοτικι-

23. *αυτόθι*, σ. 373.

24. *αυτόθι*, σ. 363-369, ιδίως 368.

25. *αυτόθι*, σ. 371.

στές που πολεμούν τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» και τις γλωσσικές του απόψεις. Για το δημοτικισμό του «Ομίλου» γράφει: «Δεν παραδέχομαι ότι έπαψε να είναι “δημοτικισμός” και έγινε κάτι άλλο, όπως τον κατηγορούν σήμερα οι τελευταίοι βετεράνοι της παλαιάς φρουράς· ότι έγινε τάχα μιχτοδημοτικισμός, νεοκαθαρευουσισανισμός». Αναγνωρίζει ότι ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» έκανε κάποια «στροφή».²⁶ εννοεί ο Θεοτοκάς ότι δέχτηκε στη γραπτή γλώσσα τα απαραίτητα σ' αυτήν αρχαϊστικά στοιχεία. Τιμά πάντα τους πρωτεργάτες της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917. Ποια είναι η συμβολή του καθενός απ' αυτούς; Ο Τριανταφυλλίδης καθόρισε τη μορφή της σχολικής γλώσσας· ο Δελμούζος ασχολήθηκε με τα παιδαγωγικά θέματα που δημιουργούσαν οι καινοτομίες της μεταρρύθμισης· ο τρίτος, ο Γληνός, επόπτευσε την εφαρμογή των μεταρρυθμιστικών αποφάσεων. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί ανακαινιστές δεν υποτιμούσαν βέβαια τη σημαντική συμβολή της πρωτοβουλίας του Ψυχάρη, δέχονταν όμως, ως προς τη σχολική γλώσσα, ότι στην πράξη είχε καθιερώσει η λογοτεχνία της εποχής. Ακόμη δεν αγνόησαν την κοινή γλώσσα του λαού, που έπαιρνε ολοένα οριστικότερη μορφή. Με τον τρόπο αυτόν και με την ηγεσία και τη σύνεση του Ελευθέριου Βενιζέλου οδηγηθήκαμε σε μια πρώτη διείσδυση του δημοτικισμού στην εκπαίδευση. Όμως τι θα επακολουθήσει; Οι καθαρευουσιάνοι της μεταπολίτευσης του 1920-22 «ελέγχουν τότε κατά τρόπο εντελώς επιπόλαιο τη γλώσσα των αναγνωστικών, που και καταργούνται· απαντούν οι μεταρρυθμιστές· το ζήτημα παραμένει συσκοτισμένο για την κοινή γνώμη. Οι πολιτικές καταστάσεις που διαμορφώνονται τα χρόνια αυτά στον τόπο μας δε βοηθούν ώστε το πρόβλημα να βρει τη λύση του».²⁷

Συμβαίνει τώρα και τούτο: ο κακεντρεχής συσχετισμός του δημοτικισμού με τις ριζοσπαστικές κοινωνικές αντιλήψεις αρχίζει να προκαλεί σύγχυση, που συχνά την εκμεταλλεύονται οι αντίπαλοι του δημοτικισμού. Την εποχή αυτή, όπως είδαμε, ορισμένοι διανοούμενοι και πολιτικοί ηθελημένα συγχέουν για λόγους προπαγανδιστικούς τη

26. *αυτόθι*, σ. 372.

27. Ε. Κριαράς, *Επιλογή από το έργο του*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής: *Επιλογή...*), σ. 265.

δημοτική γλώσσα με τις επαναστατικές ιδέες. Πάντως γεγονός είναι ότι μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα θα διαμορφωθούν τελικά δύο τάσεις: των «αστών» δημοτικιστών, που σιγά σιγά οδηγούνται σε σημαντική αδράνεια, και των επαναστατικών, που καμιά φορά, ενώ αυτοσχεδιάζουν στη χρήση της γλώσσας, υπερβάλλοντας υποτάσσουν τη λύση του γλωσσικού ζητήματος στη γενικότερη και οριστικότερη λύση των κοινωνικών προβλημάτων.²⁸ Αναγνωρίζει παράλληλα τα χρόνια αυτά (1946-1948) ο Θεοτοκάς ότι στη διεξαγωγή κάθε πολιτικού ή πνευματικού αγώνα δεν είναι εύκολο να αποφύγει κανείς και λάθη και ασυνέπειες και υπερβολές. Δε νομίζει ότι το κίνημα του δημοτικισμού θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση.²⁹

Ότι ο Θεοτοκάς συνδέει την πολιτική ιδεολογία του κέντρου με το δημοτικισμό είναι αναμφισβήτητο. Σε άρθρο του σχετικό με την «ιδεολογία του κέντρου»³⁰ ο Θεοτοκάς θέλει να βλέπει το πολιτικό κέντρο ως εκφραστή του δημοτικισμού. Και κατηγορηματικά μάλιστα υποστηρίζει ότι «όποιος [οπαδός του κέντρου] δεν το έχει ακόμη συνειδητοποιήσει είναι τελείως ξένος προς το ψυχικό κλίμα του κέντρου». Σημειώνει ακόμη: «Ο δημοτικισμός, όσο και η πολιτική ελευθερία³¹ [που την εξισώνει με το κέντρο] είναι μια βασική προϋπόθεση της προόδου μας και του πολιτισμού μας [...] Ο δημοτικισμός συμπληρώνει τη δημοκρατική εξέλιξη του ελληνισμού, ελευθερώνοντας το πνεύμα του από τον αναχρονισμό της διγλωσσίας και από την καταπίεση ενός νεκρού σχολαστικισμού». Ενδιαφέρον έχει να σημειωθεί ότι η άποψη αυτή με όσα για το δημοτικισμό διατυπώνει προκαλεί τότε την οργίλη διαμαρτυρία δημοσιογραφικών εντύπων.

Οπωσδήποτε την ίδια περίπου εποχή εύγλωττα σε μελέτη του εξαίρει και πάλι τη φυσιογνωμία του Ψυχάρη, του Παλαμά, του Πάλ-

28. αυτόθι, σ. 267-268.

29. Στοχασμ., σ. 540.

30. αυτόθι, σ. 613.

31. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη στάση του: Παλαιότερα στα χρόνια της δικτατορίας του 1936, καθώς γράφει ο Θεοτοκάς στα *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, σ. 314-320, όταν οι λογοκριτές της εποχής του ζητούν (ανοήτως) να αφαιρέσει από βιβλίο του επαινετικά λόγια για τον Ψυχάρη, γράφει: «Παίρνω τα χειρόγρατά μου και φεύγω». (Βλ. *Ανιχν.*, σ. 289).

λη³² μνημονεύοντας με αναγνώριση το δημοτικισμό και άλλα παλαιότερα πνευματικά κινήματα που μαρτυρούν, κατά τη γνώμη του, «αναμφισβήτητα μεσοαστικό χαρακτήρα» και εκδηλώνονται ως «Φιλική Εταιρεία, Αδαμάντιος Κοραής, Χαρίλαος Τρικούπης, δημοτικισμός, Ψυχάρης, Παλαμάς, επανάσταση του Γουδί, Ελευθέριος Βενιζέλος». ³³ Όμως η γλωσσική αντίδραση είναι πάντα έντονη. Χαρακτηριστικό είναι τούτο: ότι μερικοί λόγιοι, επιστήμονες κυρίως, προβάλλουν το αίτημα να χρησιμοποιηθεί και στον επιστημονικό λόγο η δημοτική γλώσσα. Αναφέρω την πρωτοβουλία του καθηγητή της μαιευτικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Νικόλαου Λούρου (1898-1987), που δημοσιεύει τη Μαιευτική του σε δημοτική γλώσσα.³⁴

Σωστά κρίνοντας ο Θεοτοκάς βλέπει κάποια προσέγγιση των δύο γλωσσικών τάσεων και ως προς τη σύνταξη: «Η σύνταξη της καθαρής απλουστεύτηκε εξαιρετικά, γράφει, ενώ αντίστροφα η σύνταξη της δημοτικής αφομοίωσε πολλούς συντακτικούς τρόπους της λόγιας γλώσσας». ³⁵ Επιμένει ο Θεοτοκάς στην ανάγκη μόνο η δημοτική να διδάσκεται στο δημοτικό σχολείο, υποστηρίζοντας ότι «τα μικρά παιδιά δεν μπορούν να αφομοιώσουν δύο ελληνικές γραμματικές». ³⁶ Σημειώνω με την ευκαιρία ότι εκείνο που έλεγε τότε ο Θεοτοκάς για το δημοτικό σχολείο, ισχύει στις μέρες μας για το σημερινό γυμνάσιο, όπου χωρίς αποτέλεσμα καταβάλλεται προσπάθεια να οικειοποιηθεί ο σήμερα ακατατόπιστος στη γλώσσα μαθητής του γυμνασίου, κοντά στη νέα του γλώσσα, και στοιχεία της αρχαίας.

Επανερχόμενος στο ζήτημα της δημοτικής στο σχολείο, ο Θεοτοκάς ζητά να κατανοηθεί, όπως επιβάλλεται, η εξέλιξη των γλωσσικών και λογοτεχνικών μας πραγμάτων για να επέλθει κάποια συνεννόηση μεταξύ των συγκρουόμενων γλωσσικών ομάδων. «Ο βενιζελισμός, σημειώνει, πήρε τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό υπό την προστασία του. Οι καθαρολόγοι οχυρώθηκαν στα δυσπρόσιτα φρούρια του αντιβενιζελισμού». ³⁷ Για να γίνει αυτό κατανοητό πρέπει να μην

32. Στοχασμ., σ. 539-540.

33. αυτόθι, σ. 581.

34. Ε. Κριαράς, *Θητεία στη γλώσσα*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1998, σ. 97.

35. Στοχασμ., σ. 791.

36. αυτόθι, σ. 791-792.

37. αυτόθι, σ. 789.

παραβλέψομε το γεγονός ότι, όπως γράφει ο Θεοτοκάς, «ενώ συνεχιζότανε τόσα χρόνια, με μανία, η αντιδικία των ειδικών του γλωσσικού ζητήματος, οι δύο γλώσσες, αυθόρμητα και αβίαστα, πλησίασαν η μία την άλλη». ³⁸ Παρατηρεί ο Θεοτοκάς: «η δημοτική υιοθέτησε και αφομοίωσε, κατά το μέγιστο μέρος, το λεξιλόγιο της καθαρεύουσας [...] εντελώς αυθόρμητα». ³⁹ Στην πραγματικότητα, χωρίς εδώ να το διακηρύσσει, δέχεται πάλι το βασικό δίδαγμα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, που από χρόνια είχε διακηρυχτεί, όμως δεν είχε γίνει αποδεκτό.

Εξαιρεί ο Θεοτοκάς τη σημασία που έχει μέσα στην κοινωνική εξέλιξη «η δυνατότερη ψυχική ροπή (συνήθως συνειδητή, κάποτε όμως και υποσυνείδητη) της μεσαίας αστικής τάξης». ⁴⁰ Και στα χρόνια του τέλους του εμφύλιου πολέμου, το 1949, ⁴¹ ο Θεοτοκάς βλέπει συκοφαντημένο το δημοτικισμό, καθώς από πολεμική διάθεση οι καθαρευουσιάνοι θέλουν πάλι να τον συγγέουν με τον κομμουνισμό. «Είναι λογικό οι κομμουνιστές να είναι και δημοτικιστές, παρατηρεί, οι δημοτικιστές όμως δεν είναι οπωσδήποτε κομμουνιστές. Πρόκειται για ηθελημένη παρερμηνεία και διαστροφή των πραγμάτων». ⁴²

Ο Θεοτοκάς διαβλέπει ήδη το 1925 την κοινωνική σημασία του Ψυχάρη. Γι' αυτόν πρώτη εποχή του συνειδητού δημοτικισμού είναι εκείνη των ηρωικών αγώνων και των μοιραίων υπερβολών [...] Ως δεύτερη εποχή βλέπει εκείνη κατά την οποία ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης οργανώνει τα νέα γλωσσικά πράγματα. Είναι η εποχή της προσαρμογής και του συμβιβασμού. ⁴³ Όπως έχω δείξει, έως το 1914, έως δηλαδή την έναρξη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, ο Ψυχάρης κατατασσόταν δικαιολογημένα στους προοδευτικούς της προπολεμικής (έως το 1914) εποχής, ενώ μόνο μεταγενέστερα μεταστρέφεται και ακολουθεί τους συντηρητικούς των πολεμικών και μεταπολεμικών (μετά το 1914) χρόνων. ⁴⁴ Ο Θεοτοκάς εκτιμά τον Ψυ-

38. *αυτόθι*, σ. 790.

39. *αυτόθι*, σ. 791.

40. *αυτόθι*, σ. 551.

41. *αυτόθι*, σ. 600.

42. *αυτόθι*, σ. 600.

43. *Πνευματ. Πορεία*, σ. 287.

44. Ο Θεοτοκάς φαίνεται να αγνοεί τις ιδέες που είχε ο Ψυχάρης πριν από το

χάρη ως σταθερή ηθική προσωπικότητα αναγνωρίζοντας τη μεγάλη συμβολή του στη δημιουργία οργανωμένης πεζογραφίας στην Ελλάδα, χωρίς ο ίδιος ο λογοτέχνης να έχει δώσει ικανοποιητικά στο χώρο δημιουργήματα. Παρατηρεί⁴⁵ γι' αυτόν: «Ολόκληρη η ανάπτυξη του νεοελληνικού μυθιστορήματος οφείλεται στην αρχική ώθηση που έδωσε αυτός και το δίδαγμά του». Τιμάται από το Θεοτοκά ιδιαίτερα ο σταθερός αγωνιστής και ο καινοτόμος στο γλωσσικό και το λογοτεχνικό τομέα. Τον συγκινεί ιδιαίτερα ο ζωντανός άνθρωπος. Κρίνοντας τη στάση των πολλών απέναντι στον Ψυχάρη έχει παρατηρήσει:⁴⁶ «Ο Ψυχάρης, με την πίστη του, με το πάθος του, με την έξοχη ηθική του γενναιότητα, κλόνισε την ελληνική ζωή ως τα θεμέλια, τάρραξε βαθιά τα λιμνασμένα νερά, ανάγκασε το έθνος να σκεφτεί την ύπαρξή του και τα προβλήματά του, του άνοιξε ορίζοντες και ράγισε ανεπανόρθωτα το οικοδόμημα του γλωσσικού και εκπαιδευτικού σχολαστικισμού. Δηλαδή, αληθινά, δημιούργησε ιστορία. Την έκφραση αυτή τη μεταχειριζόμαστε σήμερα όπου τύχει και όπως λάχει, μα εδώ παίρνει όλο το νόημά της. Ο Ψυχάρης άρχισε μιαν εποχή». Και προχωρώντας ο Θεοτοκάς σκιαγραφεί επιτυχημένα την όλη προσωπικότητα του Ψυχάρη: «Υπάρχει μια πρωτότυπη, ιδιόρρυθμη, δημιουργική προσωπικότητα, που διαθέτει πολλά εκφραστικά μέσα και μια συνείδηση πλατύτερη από εκείνην του κοινού λογοτέχνη ή του μέτριου πανεπιστημιακού δασκάλου. Η προσωπικότητα αυτή αισθάνεται μέσα της ταυτόχρονα μια δυνατή παρόρμηση για πολλών ειδών πράγματα: για λυρικά πετάματα, για την τέχνη του πεζού λόγου, για την κριτική, για την επιστημονική έρευνα, για τη διατύπωση κανόνων, για την επιβολή μιας ιδέας, για τη δράση, τον αγώνα που αποβλέπει στη γενική προκοπή του έθνους [...] Ήταν όλα το ίδιο· κάτι ενιαίο και αδιάσπαστο: το πνεύμα, η ζωή του Ψυχάρη [...] Πρωτεύουσα εδώ είναι μονάχα η ίδια η προσωπικότητα του Ψυχάρη. Ισότιμα συστατικά στοιχεία της είναι οι τρεις κύριες πλευρές που συνήθως διακρίνουν σ' αυτήν οι μελετητές: ο επιστήμονας, ο λογοτέ-

1914. Ήταν έως τότε αναντίρρητα προοδευτικός στις κοινωνικές του αντιλήψεις. Πβ. *Ψυχ.*, σ. 209 κε.

45. *Πνευματ. Πορεία*, σ. 197.

46. *αυτόθι*, σ. 191, 193.

χνης, ο ηγέτης ενός αναμορφωτικού ιδεολογικού κινήματος. Θα ήθελα να προσθέσω και μια τέταρτη, που μου φαίνεται εξίσου σπουδαία: τον Ψυχάρη δάσκαλο μιας ηθικής στάσης στο στίβο του πνεύματος και των ιδεών. Νομίζω μάλιστα πως αυτή η τελευταία πλευρά της μορφής του μπορεί να συγκινήσει ξεχωριστά τους σημερινούς νέους, αν τους δοθεί η ευκαιρία να τη γνωρίσουν». ⁴⁷

Στη γενική αυτή θεώρηση της φυσιογνωμίας του Ψυχάρη ο Θεοτοκάς σωστά, νομίζω, κρίνει και αποφαίνεται. Όμως ίσως δεν κατανοεί τον Ψυχάρη, όταν, προοδευτικός στις κοινωνικο-πολιτικές του ιδέες έως τα πρώτα χρόνια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, ⁴⁸ δεν επιθυμεί ανακίνηση θρησκευτικών ζητημάτων στην Ελλάδα – ξέροντας βέβαια τη διαφορετική στάση των Ελλήνων απέναντι της θρησκείας και των εκκλησιαστικών θεμάτων εν σχέσει με τους Γάλλους. Γι' αυτό και δεν έχει δίκιο ο Θεοτοκάς όταν, όπως πολλοί στην Ελλάδα, ελλιπώς γνωρίζοντας ένα μέρος τουλάχιστον του γαλλικού μυθιστορηματικού έργου του Ψυχάρη, δε φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει ότι ο Ψυχάρης πριν από το 1914 ανήκε στον προοδευτικό κοινωνικοπολιτικό χώρο της Γαλλίας. Διατείνεται ότι ο Ψυχάρης έμεινε αμετακίνητος από την κατά παράδοσιν ελληνική θρησκευτικότητα. Πράγματι ο Ψυχάρης δεν άφηγε να γίνουν γνωστές στην Ελλάδα οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Κατά τα Ευαγγελικά (1901), χωρίς βέβαια να το «διακηρύσσει», στην ουσία δεν επιδοκίμαζε τη μεταφραστική ως προς το Ευαγγέλιο πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Πάλλη. ⁴⁹ Ας προσθέσω και τούτο: πόσο ο Ψυχάρης δεν ήθελε οι ιδέες του για τη θρησκεία να είναι γνωστές στην Ελλάδα και πιθανώς να επηρεάζουν το γλωσσικό ζήτημα και την πορεία του φαίνεται από γράμμα του προς τον Έρμονα (= Πέτρο Βλαστό) της 7.2.1908. Όταν ο Βλαστός, επηρεασμένος από αντιλήψεις του Νίτσε, διατείνεται ότι ο χριστιανισμός στην Ελλάδα είναι «η μεγάλη αμαρτία του κόσμου», εκείνος του απαντά: «αυτό στην Ελλάδα δεν έπρεπε να το πεις, επειδή το κάθε πράγμα με κάθε τόπο αλλάζει, κι άλλο σημαίνει χριστιανι-

47. *αυτόθι*, σ. 195, 196.

48. Βλ. *Ψυχ.*, σ. 208 κε. (Κεφάλαιο: «Οι θρησκευτικές και πολιτικές ιδέες του Ψυχάρη»).

49. Βλ. *Ρόδα και μήλα*, Δ', σ. 48-174 κε.

σμός στην Ελλάδα. Θα μας κοστίσει κάμποσο η φρασούλα σου για το ζήτημα». ⁵⁰

Έχει όμως ενδιαφέρον να δούμε τώρα αν ο Θεοτοκάς διακρίνει μειονεκτήματα στην πνευματική, λογοτεχνική και άλλη φυσιογνωμία του Ψυχάρη. Ο Θεοτοκάς, όπως και άλλοι συνομήλικοί του της «Φοιτητικής Συντροφιάς», μπόρεσε να γνωρίσει τον Ψυχάρη από πιο κοντά, όπως είπα, τους μήνες που εκείνος διαμένει στα 1925 στην Αθήνα. Ο Θεοτοκάς είχε την ευκαιρία και αργότερα, μένοντας στο Παρίσι για περαιτέρω σπουδές, να συναναστραφεί τον Ψυχάρη και να γίνει μαθητής του. Πώς βλέπει από πιο κοντά το διανοούμενο και τον άνθρωπο; Λοιπόν ο Θεοτοκάς τον βλέπει λαμπρόν ομιλητή με χαρίσματα έξοχου αφηγητή, σοφού καθηγητή και ορμητικού ιδεολογικού πολεμιστή. Βλέπει στον Ψυχάρη ξεχείλισμα ζωντάνιας. Τον άνθρωπο τώρα Ψυχάρη, συμφωνώντας και με πολλούς άλλους κριτές του γλωσσικού ανανεωτή, δικαιολογημένα τον χαρακτηρίζει τραχύ στις σχέσεις του με τους άλλους. Στον Ψυχάρη θαυμάζει ο Θεοτοκάς την προσωπική δύναμη του αγωνιστή και τη ρηξικέλευθη προσωπικότητα. «Ο συγγραφέας του *Ταξιδιού* δεν νιώθει στην ψυχή του κανένα δισταγμό» μας λέει. ⁵¹ «Παρουσιάζότανε στη σκηνή με φράκο και με το σταυρό του Παναγίου Τάφου κρεμασμένο από το λαιμό, και μιλούσε εντελώς απέξω, περπατώντας συνεχώς. Είχε εξαιρετική ευκολία λόγου κι ήταν, αληθινά, λαμπρός ομιλητής, από τους καλύτερους φιλολογικούς ομιλητές που έχω ακούσει στη ζωή μου.» ⁵²

Ευκαιρία δόθηκε στο Θεοτοκά να μιλήσει και πάλι για τον Ψυχάρη σε γράμμα του σ' εμένα (27.6.1952), όταν είχε λάβει μελέτη μου για το γλωσσικό μας ανανεωτή. ⁵³ Χαρακτηρίζοντας τον Ψυχάρη μού

50. Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, II. 562 γράμματα των Ε. Γιαννίδη, Ι. Δραγούμη, Ε. Εφταλιώτη, Κ. Παλαμά, Α. Πάλλη, Δ. Ταγκόπουλου, Γ. Ψυχάρη κ.ά. Συλλογή του υλικού Σταμ. Κ. Καρατζάς. Επιμέλεια της έκδοσης Ε.Δ.Π. του Σπουδαστηρίου Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, γρ. 421, σ. 436-437.

51. *Πνευματ. Πορεία*, σ. 195.

52. *αυτόθι*, σ. 200.

53. Δύο επιστολές του Θεοτοκά σ' εμένα δημοσιεύτηκαν στο μελέτημά μου: «Η γενεά του '30 κρίνει τον Ψυχάρη» (Θαλλώ, τχ. 10, 1998, σ. 11-61), που αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο μου: *Γλωσσοφιλολογικά. Ύστερο Βυζάντιο – Νέος Ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 457-503· τα γράμματα στη σ. 463.

έγραφε για την «παραγνωρισμένη μορφή του» και συνέχιζε: «Για μένα (που τον γνώρισα από κοντά σαν ήμουν πολύ νέος και υπήρξα μάλιστα ένας από τους εντελώς τελευταίους μαθητές του) το δράμα του Ψυχάρη ήταν κάτι πέρα από τις ιδέες κι από τους αγώνες: ο ξεριζωμός του. Αισθανότανε ξένος και ανάμεσα στους Έλληνες κι ανάμεσα στους Γάλλους, δεν ήθελε να το ομολογήσει, πονούσε κι άφριζε ολοένα. Εξού και η γλωσσική του αδυναμία στο ύφος, στα αστάθμητα στοιχεία της γλώσσας. Μα η μεγάλη του αξία μένει ότι μας έδωσε τη συνείδηση του πεζού λόγου». Δεν ξέρω σε ποιο βαθμό έχει δίκιο ο Θεοτοκάς. Νομίζω ότι ένας διανοούμενος σαν τον Ψυχάρη με τον ασυμβίβαστο εγωισμό του, με την αταλάντευτη πίστη στο έργο του δεν ήταν δυνατό να αισθάνεται απομονωμένος. Βέβαια στη Γαλλία εξαιτίας του δεύτερου γάμου του δεν είχε δημιουργήσει προϋποθέσεις ανεπιφύλακτης αναγνώρισης από τους γάλλους λογίους. Ακόμη και τούτο πρέπει να προσθέσω: τα γαλλικά του μυθιστορήματα δεν είχαν ανεπιφύλακτα αναγνωριστεί. Όμως και στην Ελλάδα το κύρος του μεταξύ των οπαδών του δεν ήταν αδιαφιλονίκητο. Δεν περίμενε να τον αναγνωρίσουν οι εμπαιθείς αντίπαλοι - καθαρευουσιάνοι. Τα γραπτά του ακόμη και τα έσχατα χρονολογικώς δε μαρτυρούν αποθάρρυνση και αίσθημα ξεριζωμού. Η παρατήρηση όμως του Θεοτοκά για την υστέρηση του ύφους του (μόνο από μια και μόνη πλευρά· δηλαδή όταν διαπιστώνεται όχι επιτυχημένη χρήση ορισμένων λέξεων ως προς τη συγκεκριμένη σημασία τους) είναι θεμελιωμένη όταν σωστά την καταλάβομε. (Θα άξιζε κάποτε να μελετηθεί αναλυτικά το εντελώς πρωτότυπο ύφος του Ψυχάρη στην πολύ ζωντανή χρησιμοποίηση της νέας μας γλώσσας). Ισχύει βέβαια ότι στο βάθος ο Ψυχάρης ήταν και στην Ελλάδα παραγνωρισμένος ακόμη και από οπαδούς του, που δεν τον είχαν ουσιαστικά μελετήσει ή ήταν σε αδυναμία να κατανοήσουν τις απόψεις του.

Πώς δύο χρόνια αργότερα χαρακτηρίζει τον Ψυχάρη; «Ο Ψυχάρης – ο ανατροπέας, ο αιρεσιάρχης, το κόκκινο πανί της συντηρητικής Ελλάδας – ήταν υπερβολικά δεξιός στις πολιτικές, κοινωνικές και αισθητικές του αντιλήψεις: ένας συντηρητικός Ευρωπαίος καθηγητής της πριν από τα 1914 εποχής».⁵⁴ «Ήταν άνθρωπος της Μεγάλης

54. Ν. Εστία, τ. 55, τχ. 644 (1954), σ. 607. Τότε με αφορμή τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Ψυχάρη γίνονται δύο φιλολογικά μνημόσυνα: το ένα στη Χίο,

Ιδέας· μιλούσε για το Μαρμαρωμένο Βασιλιά και για τα προαιώνια όνειρα του Γένους με φωνή παθιασμένη και αστραπές στα μάτια. Οι γνώμες του εκφράζουν έναν αδιάλλακτο εθνικισμό, συγκροτημένο θεωρητικά, ζωντανό και απόλυτα ειλικρινή». Ακόμη τον παρουσιάζει ως «ένα πολύ ξεχωριστό παράδειγμα πνευματικής ορμής, αδιαλλαξίας, ακεραιότητας και επιβολής». Σημειώνει ακόμη τότε:⁵⁵ «Απ' όλους τους πνευματικούς ανθρώπους που γνώρισα στη ζωή μου μονάχα στον Άγγελο Σικελιανό παρατήρησα αργότερα ένα παρόμοιο [σαν του Ψυχάρη] αδιάκοπο ξεχείλισμα ζωντάνιας και μια τέτοια προσπάθεια στην επιδίωξη του πνευματικού σκοπού».

* * *

Με την απελευθέρωση (1944) υπήρχε ελπίδα μιας ανανεωμένης εθνικής προσπάθειας στην εκπαίδευση με όργανο τη δημοτικιστική ιδεολογία. Η επιδείνωση των πολιτικών πραγμάτων ματαιώνει κάθε πρόθεση. Ο Θεοτοκάς κάνει λόγο για εξωμότες του δημοτικισμού. Εκφράζεται με δυσμένεια για την πολιτική κατάσταση στα χρόνια που ακολουθούν το τέλος του πολέμου. Καταφέρεται τότε ο Θεοτοκάς και κατά της αθηναϊκής Φιλοσοφικής Σχολής, που τη χαρακτηρίζει ως «πανελλήνιο σύμβολο της καθαρεύουσας, ορμητήριο όλης της αντιδραστικής πολιτικής». Προβλέπει δύσκολη την περαιτέρω πορεία του δημοτικισμού.

Το 1949 εκτιμά ο Θεοτοκάς την πρόοδο στην πεζογραφία μνημονεύοντας Ψυχάρη, Καρκαβίτσα, Βλαχογιάννη, Δραγούμη. Τον Παλαμά τον θεωρεί το «μεγαλύτερο παιδαγωγό του έθνους». Φυσικά εννοεί τον ασυμβίβαστο κήρυκα των δημοτικιστικών ιδεών. Το σχολείο μένει πίσω. Μέσα στη δύσκολη πορεία του δημοτικισμού ξεχωρίζει ορισμένες χρονολογίες - σταθμούς: 1922, 1928-1932. Ο Ιωάννης Μεταξάς κατά τα χρόνια της δικτατορίας του 1936-1941 κυβερνά με κορυφαίους αντιδραστικούς.⁵⁶

οργανωμένο από το «Φιλοτεχνικό Όμιλο Χίου» (2.5.1954) (βλ. σ. 749 κε.) με ομιλητές τον Άγι Θέρο, το Δημήτρη Βερναρδάκη (το νεότερο), το Μ. Σκαρλάτο και το Γ. Θεοτοκά· το άλλο μνημόσυνο στην Αθήνα (που το οργάνωσε ουσιαστικά ο Χρ. Χρηστίδης) με ομιλητές το Στρ. Μυριβήλη, το Γ. Θεοτοκά, τον Αιμ. Χουρμούζιο και το Χρ. Χρηστίδη. Τότε κυκλοφορεί και το μνημονευμένο επιμνημόσυνο τεύχος της *Ν. Εστίας*.

55. *αυτόθι*, σ. 606-607.

56. *Στοχασμ.*, σ. 597-601.